

Kaynak mı, Kaynakça mı, Bibliyografya mı?

Hamza ZÜLFİKAR

Türk bilim adamları çalışmalarının sonuna ekledikleri makale ve kitapların listesini çeşitli başlıklar altında verirler. Biri *kaynaklar*, biri *bibliyografya*, biri de *kaynakça* terimini kullanılır. Bunların arasında *yararlanılan kaynaklar*, *faydalanılan kaynaklar* başlıklarını da görüyoruz. Bazıları yararlandığı, değindiği veya eleştirdiği kaynakları çalışmasının sonunda vermez; onları sırası geldikçe konu içinde zikreder.

Eskiden *kitabiyat* diye kullanılan bu terim, Fransızcanın *bibliyografya* (*bibliographie*) terimine karşılık olarak eserlerde yer almış. *Bibliyografya* ad, sıfatı ise *bibliyografik* (*bibliographique*)'tir. İngilizcede de aynı terimler kullanılır. İngilizce *bibliographically* biçimi ise zarftır. Bu zarf, bizde *bibliyografya* olarak veya *kaynak* olarak diye geçer.

Türkçede bu kavram için bir de Arapça kökenli *mehaz* sözü bulunmaktadır. Aslında *kitabiyat* teriminden çok *mehaz* yaygındır. Şemsettin Sami, bu kelimeyi “Bir müellifin bir kitap yazmak için müracaat edip içlerinden malumat aldığı kitapların beheri.” biçiminde tanımlamıştır. Bugünün üniversite öğrencilerine *mehaz* kelimesi sorulduğunda bu kelimeyi bilmedikleri görülüyor. Demek ki 40-50 yıl içinde bu kelime yerini Türkçe kökenli *kaynak* sözüne bırakmış.

Tahsin Banguoğlu'nun 1940 yılında *Ana Hatlarile Türk Grameri* adıyla yayımladığı kitabında yararlanılan kaynakları “Başlıca me hazlar” başlığı altında verilmiş. *Mehaz* 1950'li, hatta 1960'lı yıllarda da kullanılmış. Bu arada *mehaz göstermek* biçiminde bir deyim de dile kazandırılmış. Zamanla bu söz *kaynak göstermek* diye dilde yer etmişse de ne yazık ki *mehaz göstermek* ve *kaynak göstermek* sözlüklere girmemiştir.

Yazılarımın birçoğunda bilim ve sanat terimleri arasında birlik olmadığını sık sık dile getiririm. Özellikle türetilen Türkçe karşılıkların gözden kaçırılışına, yerine Batı kökenlilerinin geçmesine dikkat çekerim. Ele aldığım *kaynaklar*, *bibliyografya*, *kaynakça* terimleri de bunlardandır. *Kitabiyat*, *mehaz*, *bibliyografya*, *kaynak*, *yararlanılan kaynaklar* *kaynakça* yıllara boyunca aynı kavram için sırasıyla kullanılan terimler olmuş aralarındaki farklar, benzerlikler belirtilmemiş.

Doğu kültür ortamından Batı kültür ortamına yüzünü dönen Türk aydını, ara dönemde türetilen Türkçe terimleri bir süre kullandıktan sonra Batı'dan aldığı terimlere daha çok itibar etmeye başlamış, *kaynaklar* yerine *bibliyografya*'nın geçmeye başlaması bu durumun bir örneğidir. Bunun pek çok örneği vardır. Eskisi, önerilmiş Türkçesi ve Batı'dan alınan karşılığı bir arada kullanılmış. Örneklerden birkaçı şunlardır:

Mutabakat, uzlaşım, konsensüs; ehlivukuf, bilirkşi, eksper; matbuat, basın, medya; faal, etkin, aktif; faaliyet, etkinlik, aktivite; delil, kanıt, argüman; müdafaa, savunma, defans; buhran, bunalım, depresyon; tahliye, boşaltma, deşarj; müvezzi, dağıtıcı, distribütör; naşir, yayımcı, editör; gayret, çaba, efor; temrin, alıştırma, egzersiz; tanzim etmek, düzenlemek, organize etmek; tetkik, araştırma, etüt; amil, etken, faktör; vesika, belge, doküman vb.

Bu olumsuzlukları çeşitli yazılarımda dile getirmeme rağmen dikkatleri bir türlü bu konular üzerine çekemedim. Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Sayın Cemil Çiçek, "Dilimizde *külliy*e kelimesi vardı, neden bunu yerine *kampüs* söyleniyor?" diye bir uyarıda bulundu. Umarım bu uyarı, üzerinde durduğumuz bu soruna bir kapı açar. *Külliy*e'yi dile getiren basın, gelişmelerden habersiz olarak bu şikâyeti kısa bir haber olarak verdi ve bu önemli konuyu enine boyuna ele alamadı. *Külliy*e *yerleşke*, *kampüs* yukarıda bir kısmını sıraladığım kelimeler grubuna girer.

Yerleşke terimi bir ara yapısından, kuruluşundan dolayı eleştiri konusu olmuştu. Eleştirdiğimiz hususlar *-ga* (*-ge*, *-ka-*, *-ke*) ekinin daha çok fiil köklerine gelmesi, isim köklerine gelmemesiydi. Ayrıca bu ekin *süpürge*, *gösterge*, *çevirge* örneklerinde olduğu gibi daha çok fiilden alet isimleri yapmasıydı. Batı kökenli *kampüs*'ü kullanmaktansa eleştirilerden vazgeçip Türkçe kökenli bir kelime diye *yerleşke*'yi kabul etmiştik. Ancak gördük ki ne *külliy*e ne *yerleşke* benimsenmedi, telaffuzu sorunlu *kampüs* yayıldı. Kimisi de bunu *kampus* hatta *kempis* diye söylemeye başladı.

Kampüs kelimesi 1970'li yıllarda tartışılırken buna *çevre alan* karşılığını önermiştim. (*Yüksek Öğretimde Yazım ve Anlatım*, 39. s.) Hacettepe Üniversitesi *çevre alanında bugün bir şenlik yapıldı*. biçimindeki bir cümlede *çevre alan* terimi dil bilgisi kurallarına uygundu. O zamanki Türk Dil Kurumu yetkilileri *yerleşke*'yi tercih ettiler. O yıllarda üç-beş yüz Türkçe kelime önerildi. Bunlar, *Türk Dili* dergisinin 1970-1975 yıllarında çıkan sayılarında yayımlandı. Önerilerin pek çoğu Doğu kökenli kelimelere karşılıklardı. Onların arasında Batı kökenli kelimelere karşılıklar da vardı. *Kampüs* için *yerleşke* bu tarihlerde önerildi. O yıllara ait Batı kökenli kelimelere gösterilen karşılıklardan birkaçı şunlardır:

değerdüşürümü (devalüasyon), *işbirakımı* (grev), *yaşanak* (kuvöz), *ortakaldırım* (refüj), *kargaşa* (anarşi), *baskıcı* (otoriter), *yozlaştırma* (dejenerasyon),

nüfus bilimi (demografi), *mesaj* (ileti), *seçki* (antoloji), *alım-satım dönemi* (kampanya), *erişim* (rekor), *görünge* (perspektif), *yoğunlaştırılmış* (konsantre), *yarıyıl* (sömestr), *tümgün* (fultaym), *saçı* (konfeti), *vurguncu* (spekülatör), *canlandırma* (reanimasyon), *sürücü* (şoför), *belge* (doküman), *aşıt* (viyadük) vb.

Önerilerden tutunmayanlar çoğunlukta idi. O yıllarda da tutunamayacakları tahmin edilebilen örneklerden birkaçı şunlardı:

elkoyuculuk (emperyalizm), *vurucu* (militan), *sürem* (sezon), *uyandırıcı* (alarm), *gizmen* (ajan), *yazımcı* (redaktör), *gizyazı* (şifre), *özek* (santral), *özekçi* (santralist), *benözekçilik* (egosantrizm), *devingenlik* (dinamizim), *işletkeli* (makinel), *yansıtmaç* (radar), *uzseslek*, *seslek* (telefon), *uzyazı* (telgraf), *yapınman* (fabrikatör), *uçman* (pilot) vb.

Bunların pek çoğu hiç gereği yokken bitişik yazılmıştı. Gösterilen gerekçe ise yabancı karşılıklarının tek kelime oluşuydu. Bu sakat anlayış bugün de sürmektedir. Pek çok bilim adamı, yazar, kelimeleri bitişik yazmaya gerekçe olarak karşılığı olan ve tek kelimedenden oluşan Batı kökenli kelimeleri göstermektedir. Batı kökenli kelimenin yazımı, Türk dilinin yazım kurallarını nasıl yönlendirebilir? *Milletler arası* diye ayrı yazdığımız daha sonra *uluslar arası* biçimine getirdiğimiz kelime *internasyonal*'e bakılarak bitişik yazdırıldı. Gözden kaçan *milletler arası* kelimesi de daha sonraki yıllarda bitleştirildi ve son kılavuzlara *uluslararası*, *milletlerarası* biçiminde geçti. Birleşik kelimelerde aralarına ek giremeyecek kadar kalıplaşmış olma kuralı hiçe sayıldı. Öte yandan *arası* kelimesiyle kurulu öteki *sınıflar arası*, *öğrenciler arası*, *sinemalar arası* gibi pek çok sözü bugün ayrı yazıyoruz.

Yabancı kelimelere Türkçe karşılıklar önerme işi Türk Dil Kurumunun Başbakanlığa bağlanmasından sonra da devam etti ve bu doğrultuda birkaç yayın yapıldı. Son olarak kullanıma sunulan *Yabancı Sözcüklere Karşılıklar Kılavuzu*'dur.

Yeri gelmişken değinmeye çalıştığım bu gelişmeden sonra tekrar *mehaz*, *kaynak*, *bibliyografya* terimlerine dönebilirim. Türk Dil Kurumu Başbakanlığa bağlanmadan önceki yıllarda yayımlanan *Türkçe Sözlük*'te (1983 baskısı) *mehaz* şöyle tanımlanmıştır:

mehaz (Bir yapıt yazılırken başvuru) kaynak.

Bu tanım, *mehaz* teriminin karşılığının *kaynak* olduğu anlamına gelir. Böylece kullanıcı tanımı için *kaynak* maddesine gönderilmiş.

Alfabetik sırasında *kaynak* kelimesine ise 6 anlam verilmiştir. Bunlardan dördüncüsü şu şekilde tanımlanmıştır:

kaynak 4. Araştırma ve incelemede yararlanılan belge.

Belge sözü tanımı uygun düşmemiştir. Her iki maddede de *kaynakça*'ya gönderme yapılmamış. *Kaynakça* ayrı bir madde olarak alınmış ve şöyle tanımlanmış:

kaynakça Belli bir konu, yer ya da dönemle ilgili yayınların tümünü kapsayan ya da en iyilerini seçen yapıt. Bibliyografya, bibliyografi.

En iyilerini seçen sözü de uygun düşmemiş, cümlede *ya da* tekrar edilmiş.

Anlaşılan *bibliyografya* için *kaynakça*, karşılık olarak gösterilmiş. Nitekim *bibliyografya* maddesinin önüne yalnızca *kaynakça* yazılmış.

bibliyografya Kaynakça.

Bibliyografik maddesinde ise karşılık olanak *kaynakçasal* yer almıştır.

bibliyografik Kaynakçasal.

Başbakanlığa bağlandıktan sonra çalışmasını sürdüren Türk Dil Kurumunun 2010 yılında yayımladığı *Türkçe Sözlük*'e bakalım. Burada *mehaz*, *kaynak*, *kaynakça*, *bibliyografya* kelimeler için verilen tanımlar şöyledir:

mehaz Bir eser yazılırken başvuru kaynak.

kaynak 4. Araştırma ve incelemelerde yararlanılan belge.

kaynakça Belli bir konu, yer ve dönemle ilgili yayınları kapsayan veya en iyilerini seçen eser, bibliyografya, bibliyografi.

bibliyografya Kaynakça.

bibliyografik Kaynakçayla ilgili.

Karşılaştırıldığında 1983 tarihinde yayımlanan *Türkçe Sözlük* ile 2010 tarihinde yayımlanan *Türkçe Sözlük*'teki tanımlar aynıdır. *Bibliyografik* için önceki yayında *kaynakçasal* son baskıda ise *kaynakçayla ilgili* tanımları verilmiş.

Bir de *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*'e bakalım.

mehaz Bir eser yazılırken başvuru, yararlanılan kaynaklardan her biri (şahıs, kitap, makale vb.).

kaynak 3. İlmî araştırmalarda faydalanılan ana eser, metin ve belgelerden her biri mehaz.

Görüldüğü gibi *mehaz*'ın karşılığı olarak *kaynak* gösterilmiş.

kaynakça Bir ilmî araştırmada faydalanılan eserlerin listesi, bibliyografya.

bibliyografya-bibliyografi kitapları konu edinen bilim dalı, kitap bilgisi. 2. Belli bir konu üzerindeki yayınların tamamı, kitabiyat 3. Bir ilmî araştırmada faydalanılan eserlerin listesi, kaynakça.

bibliyografik maddesi ve tanımı yok.

Toparlayacak ve tanımlardan hareket ederek konuyu yeniden değerlendirecek olursak *mehaz* kelimesinin karşılığı *kaynak*'tır. *Kaynakça* ise *bibliyografya*'nın karşılığıdır.

Sorun, bilim adamının eserinin sonunda verdiği kitap ve makale listesinde düğümleniyor. Eğer araştırmacı eserinde, makalesinde doğrudan yararlandığı, bir yönüyle değindiği veya eleştiri konusu ettiği yayınları kastediyorsa o zaman başlık *kaynaklar* olmalıdır. *Kaynakça* ise eski *kitabiyat*'ın *kitap bilgisi* teriminin karşılığı olup kitapların makalelerin listesine verilen addır. Bu durumda bilgin, yazar, ya *kaynakça* veya *bibliyografya* terimini tercih etmeli. Nitekim İsmail Doğan'ın *Türkolojiyle İlgili Makaleler Bibliyografyası* örneğinde *bibliyografya*, *kaynakça* karşılığıdır. Bunun gibi benim *Terim Sözlükleri ve Çalışmalar ile İlgili Bibliyografya* adlı kitabımın üzerindeki *bibliyografya* da *kaynakça*'dır. Her iki yanında da çeşitli alanlarla ilgili kitapların, makalelerin künyeleri verilmiştir.

Uygulamaya bakıldığında böyle bir ayrım gözetildiği görülmektedir. Kitapların sonundaki liste, yazarın yararlandığı, bir yönüyle değindiği veya olumlu, olumsuz yönde eleştiri konusu ettiği makale, kitap ve öteki yayınlardır. Bu durumda verilen listeye *kaynaklar* demesi gerekir. *Kaynakça* bu durumda kullanılmamalıdır. Yayınlar baktığımızda genel olarak uygulama bu doğrultudadır. Örnek olarak Nurettin Demir, Emine Yılmaz, *Türk Dili El Kitabı* adlı çalışmalarında yararlandıkları, bir yönüyle değinmek istedikleri makale ve kitap listesine söz konusu eserlerinde *kaynaklar* adını vermiş. Aynı durumu Leyla Karahan'ın *Türk Dili Üzerine İncelemeler* adlı kitabında da görmekteyiz. O da başlıkta *kaynaklar* terimini kullanmış. 1970'li yıllarda Türk Dil Kurumunda görev yapan Emin Özdemir, *Yazılı ve Sözlü Anlatım* adlı kitabında *Yararlanılan kaynaklar* başlığını tercih etmiş. Mazhar Kükey, *Uygulamalı Örneklerle Türkçede Fiiller* kitabında da aynı adı, *Yararlanılan Kaynaklar* terimini kullanmış. Lan-Ya Tseng'in Türk Dil Kurumunca yayımlanan *Türkiye Türkçesinde Orta Hece Düşmesi* adlı kitabındaki başlık *kaynaklar*'dır. Nesrin Bayraktar, *Türkçede Fiilimsiler* adlı kitabında yararlanılan makale ve kitap listesine *kaynaklar* adını vermiş. Örnekleri artırabiliriz.

Bu genel durum karşısında Atâ Çatıkkaş, *Örneklili ve Uygulamalı Türk Dili Kılavuzu* adlı kitabında *kaynakça* başlığına yer vermiş. Şelâle Turan, *İnsan Sesinin Anatomik Artistik Özellikleri* adlı kitabında yararlanılan kitap listesinin başına *kaynakça* sözünü koymuş. Ali Yakıcı ve arkadaşlarının birlikte hazırladıkları *Türk Dili ve Kompozisyon* adlı kitapta yararlanılan eserlerin başlığı *kaynakça*'dır.

Talat Tekin ise *Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler* adlı kitabında *bibliyografya* başlığını tercih etmiş.

Bazıları da kitabının sonuna böyle bir başlık koymamış. Yararlandığı değindiği, eleştirdiği kaynakları yazı içinde vermiştir.

Bu arada kendi uygulamamdan da söz etmem gerekir. Daha çok kullandığım *kaynaklar* terimi yanında ben de bazen *bibliyografya* bazen de *kaynakça* terimini tercih etmişim.

Yaptığım bu değerlendirmelerden sonra yararlanılan kitap ve makalelerin *kaynakça* değil *kaynaklar* başlığı altında verilemesinin uygun olacağı kanaatindeyim. *Kaynakça* istenirse *bibliyografya* için kullanılmalı. Bu durumda sözlüklerdeki tanımların da yeniden gözden geçirilmesi gerekecektir.

kaynak 4. Bilimsel araştırmalarda yazarın yararlandığı, bir yönüyle değindiği, eleştirdiği kitap veya makale, me haz.

Sözlükte *kaynaklar* diye bir madde olmalı.

kaynaklar Bilimsel nitelikli bir çalışmada yazarın yararlandığı, bir yönüyle değindiği, eleştirdiği kitap ve makalelerin toplu olarak verildiği bölüm.

Bu tanımda *belge* sözü yer almamalı. Bizde araştırmacılar, belgeleri ayrı bir başlık altında verirler. Bunun için Türk Tarih Kurumunun yayınlarına bakılabilir.

Kaynakçasal terimine gelince bu öneri gereken ilgiyi görmemiştir. Yazar, bu durumda *bibliyografik* sözüne başvurmaktadır. Bunun yerine *kaynak nitelikli* sözü kullanılabilir.

Konunun bir de kitabın, makalenin nasıl verileceği, hangi yönteme göre dizilmesi sorunu var. Bu hususta da ülkemiz bilim hayatında bir birlik yoktur. Bu konuyu bir başka yazımda ele almaya çalışacağım.

Son olarak sözlüklerimizdeki tanımların yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini belirtmek isterim. Yıllarca aynı tanımlar çeşitli baskılarda tekrar edilmesi, sözlükler arasında tanımlar açısından bir birlik bulunmaması, madde başlarının farklı oluşu, farklı adlandırmaların yapılışı, üzerinde düşünülmesi gereken konulardır.